

УДК 7.072.2+82-6:726.54-035.3(477)

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Сергій Білокінь

Актуальним завданням для дослідників життя й наукової спадщини Д. Щербаківського треба вважати передусім поширення джерельної бази. На жаль, протягом кількох десятиріч українське радянське мистецтвознавство нічого конструктивного в цьому напрямку взагалі не робило. Присвячені вченому публікації з'являлися в ті роки лише на еміґрації. На території перші статті (Вадима Сидоренка) вийшли у 1960-х роках.¹ Якщо діяльність одного з провідних учених не стояла в наукових планах інституту, статті про нього не надходили, звідси випливає зрозумілий невтішний висновок. Так чи інакше, за нових політичних обставин кожна вдумлива студія може мати нині чимале наукове значення. Для соціальної історії науки спеціальний інтерес матиме вивчення записів у листках використання дев'ятого фонду Інституту археології і в окремих справах з інших архівів і фондів. Під цим специфічним кутом зору має бути переглянуто й історіографію.

Досі не увійшли в науковий обіг джерела, що перебували чи лишаються за кордоном.

У цьому числі «Студій» друкуються спогади Євгенії Кричевської², сестри Данила й Вадима Щербаківських. Це два її листи до учня й товариша Данила Михайловича – Петра Курінного. Одержано їх від прийомного сина Курінного – Юрія Вікторовича Денбського, якому висловлюю при цій нагоді щире подяку. Молодша сестра братів Щербаківських Івгена Михайлівна (1881–1964) прожила довге життя, була близька до обох братів, передусім саме до Данила, тож її листи до їхнього друга Курінного – це дуже компетентні свідчення близької людини.

Рано чи пізно з'являться друком і документи із сакральної теки, що зберігається у нью-йоркській частині архіву Курінного³. Папери фундатора й першого директора Всеукраїнського музейного містечка, якому персонально Данило Михайлович адресував свого передсмертного листа, не можуть не містити засадничо важливих матеріалів. У присвяченій Щербаківському статті (1954) Петро Петрович навів два документи з Національного депозиту УВАН (правдоподібно, з того самого свого фонду). Перший документ, написаний з приводу загибелі Щербаківського, належить віце-президентові УВАН Сергієві Єфремову: «Д. Щербаківський належав до покоління, що вийшло на арену громадської роботи ще перед першою (1905 р.) революцією, загартувавшись у боротьбі та звикши кожную справу ставити на громадських підвалинах. З студентської лави та й у всій своїй науковій роботі потім він прикладав до діла засвоєну тоді звичку і в кожную справу вносив методи і хист громадського діяча. “Упорствую, волнуюсь и спеша”, робив він кожную роботу, за яку тільки брався. Він не жалував себе на роботі і нічого не робив, не вмів робити наполовину. Він міг зламатися, але зігнутися – ніколи. І це він довів своєю трагічною смертю. Смерть Щербаківського – то голосний крик змученої душі громадянина, крик **дією**, щоб звернути увагу громадянства на ненормальності в сфері його роботи. І крик цей, останній громадський вчинок небіжчика, не мусить пролунати марно»⁴.

Другий документ з Національного депозиту УВАН – Акт про переговори представників київських музеїв і влади з приводу

вилучення церковних цінностей, датується 9 квітня 1922 р.⁵

Інший примірник цього документу вдалося віднайти під час роботи у відділі охорони пам'яток лаврського заповідника (1971–1972), зняти з нього копію та опублікувати вже в наші часи⁶.

Треба сказати про родинне середовище, у якому прожила життя Ївгена Михайлівна. Уже їхній батько, Михайло Пилипович Щербаківський (1850–1920), священник у Сквирському повіті^{6а}, був активним громадським діячем. У пам'ять Т. Шевченка 1906 р. в Києві було створено Товариство «Просвіта», і вже в другому його «Звідомленні...» – за 1907 рік – згадують батька і його синів:

«Членські вкладки заплачено 1906 1907 1908			
406. Щербаківський Данило,			
Умань, гімназія.	3	3	–
407. Щербаківський Михайло,			
ст. Бровки, с. Спиченці	3	3	–
408. Щербаківський Вадим	–	2	–» ⁷ .

Першим чоловіком Ївгенії Михайлівни був секретар і фактичний редактор щоденної газети «Рада» Методій Павловський (1877–1957)⁸. Подружжя оберталося в колі видатних культурних діячів. Під час першої російської революції Ївгена Михайлівна приєдналася до звернення Лесі Українки та її сестри Оксани Косач, усіх жінок родини Старицьких, дочок композитора Миколи Лисенка, дружини Євгена Чикаленка та ін., направленою щодо надання жінкам

дозволу на отримання вищої освіти⁹. Унаслідок численних інтервенцій громадянства Вищі жіночі курси було відновлено.

1912 р. Ївгена Михайлівна вийшла заміж удруге – за Василя Григоровича Кричевського¹⁰. І в Україні, й поза нею, на вигнанні вона розділила з ним усе важке життя українського інтелігента. Починаючи з 1939 р., вона допомагала Кричевському в роботі над монографією про українське народне мистецтво.

Крім листів Данила Михайловича до батька, які вона переслала П. Курінному в додаток до своїх листів мемуарних, окремо друкуємо також додаток до заповіту Д. Щербаківського (1918), писаний 1 січня 1927 р. Він містить відомості про його родичів, які згадано в листах Ївгени Михайлівни. Останній додаток – ще один лист до неї, цього разу від директора Всенародної бібліотеки України Степана Гастернака, в якому також ідеться про Данила Щербаківського. Листи останнього, писані українською мовою, відтворюємо з дипломатичною точністю. Авторські дати в листах виносимо на початок праворуч. Форми «інше» – «инше» розставляємо відповідно за т. зв. скрипниківським правописом, обов'язковим для авторів. Літеру «ґ» подаємо так само за «Правописним словником» Г. Голоскевича. Знімаємо лише правописні помилки, зберігаючи таким чином усі особливості авторської мови*.

1. Ївгена Михайлівна Щербаківська – Петрові Петровичу Курінному. 25 липня 1954 р.

25/VII 1954 р.

Високошановний і дорогий Петро Петровичу [!]

Сього року, як і завжди в роковини смерті брата Данила¹¹, я мовчки ходила і старалася затиснути в собі болі й стогін серця... Невже тяжкі муки брата, його душевна аґонія, що заставила цього надзвичайно сильного і фізично, і морально чоловіка шукати смерті, і сама його смерть – невже це все пішло в забуття? Невже саме ім'я його (як і могила) – стерте [«]на нашій не своїй землі», – так само буде стерте і забуте й тут на еміґрації? Невже-ж так само, як смерть Данила, марно пройдуть і другі тяжкі жертви України і не будуть записані в Історії? Невже ж історія України буде і надалі писатись по указкам «старшого брата», і життя її під наставленим в потилицю револьвером буде показане як радісне, як «мірне і благоденственне?»..»

* Висловлюю щиру подяку колезі Ірині Ходак за консультації.

Тяжко доживати той невеличкий клаптик життя, що мені зостався, з такими важкими думками. Але недавно син¹² прислав мені з Нью-Йорку вирізку з Вашою статтею про Данила¹³... Дорогий Петре Петровичу! Прийміть од мене, од мого серця найщирішу подяку! Те, що Ви написали, нехай це і не в науковому органі, а в звичайній пресі, – все ж залишиться для історії. Спасибі Вам!

Данило був не тільки братом мені! Він був і найдорожчим, після батька, другом і ментором моїм і в дитячі, і в юнацькі роки, та і пізніше...

Старший брат Вадим¹⁴ стояв трохи осторонь од нас, дітей. Він був першим і улюбленим сином і приятелював не з нами, а більше з батьковою сестрою Масею, яка була років на 4 тільки старша од нього. З шостої кляси гімназії Вадим перейшов з Києва до Ніжина, де мав стипендію графа Безбородька. Потім він поступив в університет в Петербурзі, а через рік перейшов до Московського. Навіть вдома у нас, в Шпиченцях¹⁵, Вадим жив окремо, в старому дідівському будиночку, де мав свою фізичну лабораторію.

Данило ж весь час вчився у Києві, жив там у двоюрідної сестри нашої матері, і ми з сестрою були під постійним моральним і інтелектуальним його впливом.

На старості пам'ять згасає... Ми одвертаємось од пам'яті, боючись важких спогадів і зв'язаних з ними страждань. Надто важка була наша життєва дорога останніх літ. Надто багато на ній хрестів... Але з тим більшою радістю поринаєш спогадами в дитячі роки, і завжди в цих моїх спогадах центром є як не батько, то Даньо.

Це з Даньом ми робили наскоки на жалючу кропиву, верхи на конях з високого чорнобилю. Це з ним ми розспівували: «ми ідемо преко село, а облаці преко небо», або «яце таце супернаце», з книжки М. Петрова, подарованої нашому батькові самим автором. З ним же ми писали й наш перший журнальчик «Наши маранья» і робили конкурсні спроби віршування.

Коли мені було 15 років, старша сестра вийшла заміж, і я ще більше й тісніше здружилася з Даньом. В наступні роки, після закінчення середньої школи, батько, за порадою Даня, одпустив мене вчитись до Києва. Поруч з музичною школою, я одвідувала публічні лекції Афанасьєва¹⁶, Булґакова¹⁷, Бердяєва¹⁸ й релігійно-філософські диспути в Літературно-артистичному т-[оварист]ві¹⁹. (Тоді ні національними, ні політичними питаннями займались не полагалось). Даньо завжди був моїм радником, керував моїми думками й був для мене вищим авторитетом.

Спогади... Спогади... Їх надто багато. Перша Революція, зв'язана з Японською війною. Даньо на Кавказі у війську... Потім в Умані. Моє перше подружжя – син, Вищі жіночі курси²⁰ і подорож за кордон. Поворот Данін до Києва. Моє одруження з В. Кричевським²¹, з яким Даньо думками був глибоко споріднений²². Далі війна, революція і ... досить! Тут вже згадувати надто важко²³.

Дорогий Петре Петровичу! Вибачте, що я так розписалася. Але Ваша стаття про брата так моє серце розворушила, що я мушу перед Вами виговоритись. Це ж до Вас він адресував свого останнього листа²⁴... Значить, до його серця Ви тоді були близькі!

Але годі про це...

Кидаючи Київ, я взяла з собою все, що мала з друкованих праць брата; взяла і слідчу справу, яку вела з криміналістом Бабатом²⁵. Була взята і маска Данила посмертна²⁶, і всі його фотографії й листи. Все те в дорозі їдно по одному загинуло. Найбільше пропало в Словаччині, де наш транспорт з втікачами наганяли більшовики²⁷. Василя Григ[оровича] і мене та Арк[адія] Любченка вратував і вивіз до Братіслави різьбар [Сергій] Литвиненко²⁸. Всі ж книжки наші (меж якими були раритети), Даніні праці, всі рисунки Вас[иля] Гр[игоровича] для кінофільмів і т. д. були для більшої безпеки приєднані до архівів В. Сімовича і М. С. Грушевського, як «архів» В. Кричевського. І більш ми їх не бачили. Я читала, що їх розібрали «брати» галичани. Значить, вони десь є, коли їх навмисне не знищив хто-небудь.

Дещо з листування Даня з батьком, його 2–3 фотографії я зберегла. Випадково

збереглося навіть скільки гімназіальних четвертних атестацій²⁹. Єсть у мене також і Даніна схема чи конспект, намічений рукою Дані, коли він якось надумався писати вмісті зо мною спогади про батька нашого і про Шпиченці. На жаль, написано воно так лаконічно, що зміст їх ясний тільки для мене.

Ну, не буду Вас більше втомляти своєю писаниною і буду дуже рада, коли Ви схочете мені відповісти.

Моя адреса: S-ra Krycevska Eugenia

Edificio «Qyon», ap. 1.

Calle 400. Urbanis Commercial «Quinta Crespo»

Caracas. Venezuela.

Прийміть од мене щирі побажання всього найкращого

Ївгена Кричевська.

Да! До перелічених Вами гімназій, де викладав Данило³⁰, треба додати жіночу гімназію А.] Бейтель (1901–1904/5)³¹ і гімназію [Марії Валеріанівни] Клуссінш³², також жіночу (1911–1914).

А от про реальну гімназію, я щось нічого не знаю.

2. Ївгена Михайлівна Щербаківська – Петрові Петровичу Курінному. 25 липня 1954 р.

15 / IX 1954 р.

З сердечним хвилюванням і великою радістю перечитала я вашого листа, дорогий Петре Петровичу!

Поможи, Боже, Вашій праці над вшануванням пам'яті дорогого Данила Михайловича. Постараюсь допомогти Вам, скільки зможу і чим зможу. Але, що саме потрібно Вам? Чого Ви про брата не знаєте? Думаю, що 1) Молоді роки, коли формувався характер брата, його моральний бік, 2) Військові часи. Про дитячі роки я згадуватим тут не буду, бо це заведе надто далеко і не відповідає завданню Вашої брошури. Крім того, як Бог дасть мені ще прожити, то я надіюсь про ці дитячі роки таки написати окремо.

Про те як «гартувалась сталь», звідки у брата виробилась така ригористична міць, така безоглядна самовідданість вищій ідеї, такий високий культ совісті, – подам Вам декілька думок, результати моїх власних спостережень і міркувань.

Даньо в дитинстві був дуже жвавий хлопець і не любив учитись. Щоб приохотити його до читання, батько накупив багато книжок українських (Шевченка, Стороженка, Нечуя-Левицького, Марка Вовчка) і російських толстовського видання «Посередник»³³. Але Даню вони не цікавили. Він захоплювався тоді рисуванням. І на тетрадях, і на клаптиках паперу, – всюди валялись його рисунки пером. Даньо двічі зоставався в гімназії на другий рік: в другому класі через коклюш і в четвертому через перевтому. Давши слово батькові, що він покине рисування і буде добре вчитись, Даньо так приналіг на вчення, що впав в летаргічний сон і проспав щось 36 годин. В результаті лікар заборонив йому на деякий час навчання. Після цього Даньо зовсім перемінився: покинув рисування, почав добре вчитись і скінчив гімназію з золотою медаллю. Ці 10 років гімназичних Даньо жив беззмінно у кухні нашої матері, тітки Марії Антоновни Ніколаєвич. Чоловік її, Григорій Тодотович Ніколаєвич, родом з українізованих сербів, був помішником секретаря Київськ[ої] духовної академії і мав казенну квартиру в 6 кімнат в академічному домі (Волоська, 6, – проти Академії)³⁴, де жили професори. Ніколаєвичі жили на 3 поверсі, під ними на другому, – проф. М. Ів. Петров і нижче в партері, здається, проф. Слесаревський (чи Олесницький). Весь будинок жив їднаковим, спокійним, тихим, розміреним і впевненим за завтрашній день життям.

Дядя Григорій Тодотович, весь зарослий бородою й вусами й пишною сивуатою шевелюрою, м'яко дивився з-під чорних широких брів веселими очима. Був він дуже теплий і сердечний чоловік. Почуття юмору було йому питоме. Він завжди був не від того, щоб пошуткувати й «підвезти москаля».

Тітка Марія А[нтонівна] була романтична особа, вихована на франц. романах, і на бажанні вдати з себе аристократку. Вона любила з фасоном прийняти гостей, любила музику, карти. Григ[орій] Тодотович, висміюючи її снобізм, прозвав її «маркізою Ніколаї». Мар[ія] Ант[онівна] була бездітна. Потребу материнських турбот вона задовольняла вихованням малих гімназистів. Коли брат Вадим перейшов до ніжинської гімназії, то М[арія] А[нтонівна] взяла ще маленького Ваню Єрофєєва.

Крім гімназистів і старої матері, на квартирі у Ніколаєвичів жив ще чиновник канцелярії генерал-губернатора старий шляхтич Микола Петрович Радо-Зінькович. Рослий, жилуватий, з лисим черепом і високо піднятими, ніби од здивовання бровами, з різкими, але правильними рисами обличчя, Мик[ола] П[етрович] був повною протилежністю до Гр[игорія] Т[одотовича]. Надзвичайно витриманий, чесний, прямий і точний, з привичною офіційно-чиновничою сухістю, він позбавлений був будь-яких хитрощів і крутіства.

Він був мисливець і мав надзвичайну фізичну силу. Траплялось не раз під час полювання на Задніпров'ї, що тільки ця сила і меткість спасали Мик[олу] П[етровича] от вірної гибелі під час сутички з місцевими жуліками й бандитами.

Казали, що колись Мик[ола] П[етрович] сватався до Марії Ант[онівни], але вона не схотіла йти за нього, бо полюбила Гр[игорія] Т[одотовича]. Очевидно, світ став немилий бідному Радо-Зіньковичу, і він упросився на квартиру до Ніколаєвичів.

Так у них в їдальні він і прожив своє життя, скорившись долі і нічим ніколи не виказуючи своїх жалів. І Мик[ола] Петр[ович], і Григ[орій] Т[одотович] дуже любили один одного. Коли Зінькович хворів, Гр[игорій] Т[одотович] сам обхожував його, лікував, піклувався ним як дитиною. Інтересно, що в такі часи хворості вони, перекидались через зуби компліментами: «Знов лисий чорт простудився!» – «А тобі, сивий чорт, жаль?» Років 40 чи й більше прожив Зінькович у Ніколаєвичів і у них і вмер на початку революції (здається). Я через те так довго спинилась на особі Зіньковича, бо спостерігала його безумовний моральний вплив на Даню. Даньові імпонувала і надзвичайна видержка характера Зіньковича, і його правдивість і прямота, його лаконізм і фізична сила і його мітке й спостережливе око мисливця. Мик[ола] Петр[ович] привчав Даню до рушниці і іноді надвечір брав з собою на прохід і багато балакав з ним.

Важніші риси характера М[икола] П[етрович] ніби цілком передалися Даньові. І ця фізична сила, і ця шляхетна замкнутість, і глибоке затамовування горя, і правдивість, і вірність, і прямота. Уклад родини Ніколаєвичів, стиль їхнього життя був чисто чиновничий. Весь день був розрахований точно по годинах. М'який і сприятливий, але неусипний контроль, під яким жив Даньо у Ніколаєвичів, і точний розпорядок дня, привчили його до порядку і дисципліни. Наполегливе навчання одбирало у Даня весь його час.

З белетристики він міг читати тільки те, що було зв'язане з програмою літератури. Вчитель грецької мови Орда вимагав читати в оригіналі філософів і Даньо завдяки цьому знав і Платона, і Сократа. Захопившись історією, Даньо залюбки студіював Шльоссера³⁵, звідки добросовісно випишував хронологію³⁶. Зрештою, він так захопився збиранням хронологічних моментів, що у нього назбиралась колосальна колекція. В студентські роки дехто з істориків радив Даньові видрукувати хронологічний підручник з цієї його збірки. Де ділась ця хронологія – не знаю. Вироблена Даньом в ці гімназичні роки робоча дисципліна вкоренилася в ньому міцно. З роками вона увійшла в його натуру настільки, що він не дозволяв собі одриватись од наміченої праці ні для нової цікавої книжки, ні для людей, ні для театру. Для цього у Даня були призначені спеціальні дні й години, коли він дозволяв собі оддых. Поступивши в університет в 1897 р., Даньо почав жити окремо од Ніколаєвичів. В той же рік чи на другий, він став репетитором у багатого землевласника

В. І. Толлі³⁷, де дуже здружився з своїми учнями і пробув у них, здається, до 1905 р., коли мусів іти відбувати військову повинність.

Тепер Даньо, маючи час і матеріальну можливість, почав читати і збирати бібліотеку. Світогляд його почав ширитись і мінятись. З'явилися нові думки, нові відчуття, складні й абстрактні, не контрольовані вже обмеженим світоглядом чиновничого оточення Ніколаєвичів.

Тоді, – з половини дев'яностих років і на початку дев'ятисотих в російських інтелігентських колах виник великий інтерес до духовних запитів: до теософії³⁸, антропософії й окультизму і до вчення містиків (Рамакрішна³⁹, Вівекананда⁴⁰), індійських, перських і арабських суфіїв і нових містиків європейських (Сведенборг⁴¹, Сен Мартен⁴²). Модна містика була повсюди, як і гра в містику («місія Росії», слов'янства і подібне). Ця атмосфера заражала. Читав Даньо і окультизму, й антропософічну літературу, й поезію. Але Даньо хоч цікавився, але не заражався цими вченнями. Він вбачав в цих езотеричних, антропософічних світоглядах фальш і відносився до них скептично, як до модних і недовготривалих. Хто на Даня найбільш впливав, це Володимир Соловйов⁴³. Пам'ятаю, як він привіз до нас у Шпичинці «Три розговора» Соловйова, як щиро і завзято дебатував питання про «жовту расу» і як цитував видержки і цілі уступи з Соловйова.

*«Панмонголизм! Хоть имя дико,
но мне ласкает слух оно,
как предсказание великой
судьбы...»⁴⁴.*

Далі не пригадую.

І ще:

*«Все лучшее в тумане,
а близкое иль больно, иль смешно:
не миновать нам двойственной сей грани:
из смеха звонкого и из глухих рыданий
созвучия вселенной создано»⁴⁵.*

Але найбільш захоплювала Даня проповідь чеснотливості В. Соловйова. «Смысл любви» (переказував мені Даньо думки Солов[йова]) «есть оправдание и спасение личности через пожертвование себялюбием. Есть победное преодоление родового смутно – животного инстинкта і коварных чар плотской чувственности...»

«Последовательный кротко – гордый аскет в его стыдливом самоотречении – должен и может быть неизмеримо счастливее “Дон-Жуана” и “Казановы”».

Коли я в 1901–3 р., будучи в Музичній школі, ходила на лекції й філософські диспути з участю Бердяєва (в Літературно-артист[ичному] обществі), Даньо попереджав мене не дуже захоплюватись теософією. Заглиблюючись в думки теософів і антропософів, я стала спостерігати, що в більшості ці «богошукачі» не стільки хочуть самі піднятися на вищий щабель духовної висоти, скільки хочуть знизити Бога, наблизивши його до себе, осягнувши й звульгаризувавши цей великий і недосяжний «логос».

Боячись заплутатись меж думками цих «взыскующих града»⁴⁶, я сказала якось Даньові, що мені здається, ніби вони, намагаючись здатись вищими, ходять на ходулях; надумана фразеологія декого з них нагадує мені шарлатанство п. Блаватської⁴⁷, а Бога треба шукати не стільки розумом, скільки серцем.

Даньо згодився, що «Богоискательство» це дань столичній моді, самообман або фальш. «Тільки дехто, як-от Бердяєв – більш серйозний і ширий філософ. Шукаючи ідеальні Божественні риси в нас самих, він мені нагадує Платона. Платон вчив, що істина існує в нашому розумові і що велике нещастя втратити довір'є до розуму. А Платон був дійсно великий філософ».

Не раз Даньо в розмовах зо мною і з другими вертався до вчення Платона про ідеальну любов.

Високі ідеї Платона, а за ним і Вол. Соловйова, – це ті були ідеї, яким у житті наслідував Даньо і які робили його надзвичайно морально-сильним чоловіком. Перед очима він мав приклад аскетичного життя таких двох близьких йому людей, як батько наш і Радо–Зінькович. При всій своїй жвавості, надзвичайній енергії й завзятості, Даньо і своє життя справив на такий зразок, як вони. Високі поривання душі, глибокі внутрішні запроси, нахил до аскетизму, – це безумовно Даньо перш усього наслідував од батька; потім він розвинув це в собі. Батько наш був високо-ідейний чоловік, але він не мав тої внутрішньої залізної дисципліни, теї крицевої міці душевної й фізичної, якими відзначався Даньо. Рано овдовівши (в 37 років), батько життя своє присвятив як священик своїй пастві і як батько – нам, дітям і своїй рідні. Весь свій вільний час він проводив у кабінеті за книжками і за писанням спогадів, щоденників і безлічі листів. В листи свої він вкладав душу і серце, і тим жив. Батько був аскет м'який, без фанатизму й суворості – *всерозуміючий, глибокомучащийся і всепрощаючий*⁴⁸. Тому багато людей горнулося до батькового серця. Зла батько не любив і не оправдував, але обходив його. Наскільки я можу судить, – девізом батька було «всепрощення». І отут була різниця меж батьком і Даньом: Даньо ніколи не прощав і не забував свідомої підлості й брехні і боровся з ними. Його «хата ніколи не була з краю». Діяльний спротив неправді й визискові – це те, чим він керувався в житті і що привело його до могили. Це те, що я Вам хотіла сказати про формування душі мого брата. Думаю, що я не помилилась. Про те, що Даньо ні до якої справи, ні до якого питання не підходив по-дилетантському і нічого не робив «як-небудь, аби швидче», Ви знаєте і без мене.

Даньо постійно давав матеріальну поміч нашим родичам. Ще з перших років студентства він допомагав сестрі батьковій, тьоті Масі Іванченко, хоч вона і грішми, й натурою мала невпинну поміч од нашого батька. Дочку її, Ніну Самойлович (замужню) він на свій кошт содержував і вчив на Вищих жіночих курсах у Києві. Допомагав він і сестрі нашої дядини (жінки материного брата) Є. Б. Сарчинській і її дітям вже дорослим. А другій її сестрі Яніні Лозицькій (полька) Даньо видавав постійну «стипендію» для навчання на Вищих медичних курсах в Петербурзі. Всі ці тітки й кузини мали своїх чоловіків, які служили й заробляли гроші, але всі вони тягнули руки до Даня і він оддавав їм все що міг, іноді лишаячись сам без грошей. Це йому давало моральне задоволення. Я спостерігала, що на Даньові гроші купувалось не тільки саме потрібне, а і наряди, пахощі, білети до театру, солодкі тістечка. А у власнім житті Даньо мусів іноді розраховувати кожну копійку. Я чула якось, як тьотя Маса нарікала перед своїм чоловіком на «скупість» Даньову, – бо він дав їй не стільки грошей, скільки вона в той час надіялась од нього мати. Про цю, ніби, «скупість» Даня я од Масі чула не раз. Їй здавалось, що у Даня грошей невичерпані джерела, і він мусить їх оддавати тільки їй. О захланність жіноча! Я ніколи у Даня не просила допомоги, хоч і як мені бувало скрутно. Але коли більшовики спалили будинок Грушевського і ми з Вас[илем] Григоров[ичем] і дітьми залишились буквально на улиці, – я пішла тоді просто до Даня. Яке сердечне відношення! Яку моральну й матеріальну поміч ми мали від нього! Що я кажу, – «поміч»? Це була вже не просто поміч. А неусипне піклування про всіх нас, а особливо про Василя Гр[игоровича] Загубивши всі свої численні праці і неоцінимий музей укр[аїнського] народн[ого] мистецтва, художню бібліотеку і, взагалі, все, – Василь Гр[игорович] міг стерятись. З того майна, що було у нас в двох квартирах будинку Грушевського, – залишилась у нас тільки кардонка з пелюшками, де на дні випадково заховано було скільки укр[аїнських] дукачів і срібних чарок⁴⁹.

В ті ж роки революції Даньо часто переховував у себе (в критичні моменти зміни влад) кого-небудь: то В. Модзалевського⁵⁰, то [Вітольда-Симона Павловича] Клінгера⁵¹, то П. Зайцева⁵², то, здається, [Євгена] Перліна (евр[ейський] публіцист)⁵³ і інших, яких я зовсім не знала. В тяжкі часи голоду при осадному стані Києва, він не тільки переховував, але й годував їх; не тільки днями, а тижнями, а іноді й місяцями. Мені часто доводилось бігати по всіх порожніх базарах, щоб вишукати щось з харчів і для своєї родини, і для схо-

ваних. Про Даню тільки з одного цього боку альтруїстичного можна було б написати цілий том. Але це я пишу тільки про те, що я сама бачила і що робилось при мені. А скільки було само[по]жертв, про які я не знаю?

Тепер перейду до військової служби Дані. Як ілюстративний матеріал, шлю Вам деякі листи Даня до батька.

Ось лист його з Єлизаветполя⁵⁴ од 1905 р. В листі описано тодішній, так би мовити, – «ідилічний» стан революції на Кавказі!

Пізніще, десь в грудні, справа повернулася вже [на] інше. Російська адміністрація рішила вмішатись в загострену національну боротьбу меж вірменами й татарами. Викликали військо й наказали стріляти, – не пам'ятаю вже, в кого, – здається, в татарів. Даньо, якого призначили командувати стрільбою, категорично odmовився «откривать огонь» по безоружному натовпові. Силою своїх доказів Даньо переконав і свій старший командний состав не вмішуватись в національні справи підлеглих народів, поскільки в їх виступах немає антидержавних елементів. Командири не тільки не оддали Даню під суд за «неповиновение начальству» й порушення дисципліни (за це розстріл), але і взагалі од «усмирення инородцев» остереглись. Цей інцидент є характерним показником лінії поведження Даня вже в ті часи.

У війну 1914 р. Даню мобілізували одразу ж як прапорщика запаса. Тепер його зачислили вже не в піхоту, а в артилерію, як міткого стрільця з вищою освітою. На вокзалі прово[д]жали його всі молоді Толлі, – його учні і я з Василем Гр[игоровичем] Ми були сумні, а він веселий, бадьорий, як і завжди. Я Вам шлю тут 4 його коротенькі листи з різних часів війни, про себе, про свої власні пригоди й переживання він, як і завжди, мовчить. Взагалі він хвалитись не любив. Приїзжаючи у відпустку, він дещо розкаже мені, дещо Василю Григор[овичу], трохи більше батькові, а то промовчить. У мене було чимало фотографій, зроблених ним під час війни⁵⁵. Типи галичан, характерні пейзажі й костьоли, стара архітектура, більше церковна. Всі ці фото загинули... Даньо не закривав очей на фронтний жах. За себе він ніколи не боявся і не берігся. Більше ваги він надавав збереженню культурних цінностей, які ще можна було спасти од фронтної руїни.

В Братиславі, в таборі втікачів, їден галицький священик з Ославу Білого (фамілії його не пригадую), дізнавшись, що я сестра Данила Щербак[івського], спеціально прийшов до мене познайомитись. Він казав мені, що в його околицях добре знали й почитали Даня за його шляхетність. Знали, що він з перископом стежить за австрійськ[ими] батареями і мусить вишукувати й винищувати їх. Знали, що, намацавши ворожу батарею, він давав точну наводку, збивав і зм'ятав її. Такий був його обов'язок. Але знали також, що Даньо ніколи не бомбардував церков. Користуючись цим, австрійські арт[илеристи] почали ставит[и] батареї на дзвіницях (чи під дзвіницями). Даньо бомбардував їх, кладучи свої снаряди щільно по обидва боки дзвіниці, але на ню саму не посягав. Знали також, що Даньо скрізь вишукував старовинні ікони й добре платив за них. Якось, приїхавши в відпуск до Києва, Даньо привіз цілу галицьку кафльову піч, яку він з трудом купив і з меншим трудом довів.

Були у Даня й прикрі моменти іншого характеру. Завідуючий дивізіонним чи парковим хазяйством (в військовій термінології я плутаюсь) систематично обкрадав солдатів, урізуючи їх на провіанті, обмундируванні і т. ін. Солдати глухо жалувались на це, але не на смілювались підіймати свої голоси; це був ще 15ий чи 16ий рік, і дисципліна й субординація були непорушні. Офіцери добре знали про це обкрадання, але не зважувались підіймати протеста. Зважився Даньо. Я чула уривками, як він розказував про це батькові.

Не знаю, хто був цей офіцер. Знаю тільки, що він був старіший і рангом вищий од Даня. Даньо зачинився з цим офіцером сам на сам і почав з ним розмову про його злочинство «начистоту». Той спочатку заартачився, почав загрожувати Даньові військовим судом, за порушення дисципліни, але Даньо заявив, що ні суда, ні розстрілу не боїться, а коли

цей командир не припинить свого злодійства сам, то Даня з доказами в руках віддасть під військовий суд його самого. Дійшло діло до того, що Даньо тільки тому не вдарив його по обличчю, що не знайшов під рукою ні нагайки, ні чогось подібного, а плямити свою руку об «злодійську морду» не схотів. Тут далі я боюсь за точність переказу; я була при якійсь хатній роботі в другій кімнаті і слухала розказ Даня через прочинені двері. Так от: чи хотів Даньо зірвати з цього офіцера погона, – чи зірвав... А кара за це, – розстріл для Даня, а для командира, здається, розжалування в солдати. Ви, мабуть, це ліпше знаєте од мене. Може, Даньо йому пригрозив, що зірве погона. В результаті цієї «розмови», – офіцер цей мусів скоритись і припинить своє злодійство. Про «розмову» свою з Даньом він ніде не заїкнувся. Даньо теж не хвалився. Він тільки дещо розказав своїм офіцерам, щоб пояснити зміну поведження того «дяді». Вони потім шуткували, ніби Даньо з цим офіцером так заприятелював, що перейшов уже з ним «на ти».

Ще був їден випадок, коли Даньо з страшним ризиком для свого життя виказав свою одвагу, силу волі, геройство і безстрашність⁵⁶. Це було пізніше, коли російська армія одступала з Галичини. Дивізіон, де служив Даньо, мусів, одступаючи, перейти через річку. Коли підїхали до моста, то австрійці почали вже бомбити міст. Командир дивізіону розгубився... Вирішив покинути мортири ворогові, а самим втікати. Даньо рішуче спротивився цьому. Він попросив дозволу доручити переправу йому. Момент був рішучий, і відповідальність велика. Йому дозволили. Перевіривши по годинникові точність секунд в промехутках між вибухами, Даньо наказав солдатам мортирної обслуги стати в повній готовності в чергу перед мостом біля коней і пушок і напружити всю свою увагу. В момент розриву снаряда, але тільки по знаку Дані, коні чергової мортири мусіли зриватись з місця і вихром гнатись через міст. Кожна зайва проворонена секунда – це смерть. Ворожі пушки били й били. Даньо вийшов на міст сам, роблячи скілька кроків то вперед, то взад. В момент розриву снаряду, він підіймав руки вгору й чергові ефрейтори з кіньми й мортирою перебігали міст. Слідом за ними гупав снаряд, але вони вже були в безпеці в той момент. Так Даньо, не сходячи з мосту, перевів через нього всі мортири без ушкодження. Цікаво: Даньо казав, що не тільки солдати, але і коні ніби розуміли страшну небезпеку моменту і неслись через міст як блискавка. Чи Ви звернули увагу на мідний циліндр од розбитого снаряда, що стояв у Дані на письменному столі? Цей снаряд упав на мосту на те місце, де за мить перед тим стояв Даньо і одступив на два метри од нього.

Даніна сміливість і точність спасли дивізіон, а начальство не знало, до якої нагороди представити Даня. До всяких «регалій» він ставився скептично. «Георгія» навіть, казав він, тепер носять ті герої, що пересижують бої в «куцах». Даню представили до «золотого оружжя». При демократизації війська солдати обрали Даню командиром дивізіона, але він вже мав тоді од новоутвореної Укр[аїнської] Академії Мистецтв запрошення стати членом Ради Академії. Він постарався доказати солдатам, що там, в Академії, він буде потрібніший, ніж у них. Після довгих перепетій, вони його нарешті одпустили...

Ще треба сказати, що в 1919 р. Даня заарештувала Ч. К. (у Києві). Він мав необережність на улиці при виході з театру, (здається, з кузиною Ніною Самойлович) сказати, що революція не досягає потрібних результатів, бо не можна перескочити вгору через 10 щаблів, а тільки од сили через 2–3. Метод еволюційний досягає результатів трохи повільніше, але певніше. Тут підійшов до нього чекіст і [його] забрав. Ніна (тоді есеркаборотьбістка) мала якогось приятеля-чекіста Давида (не єврея, а українця). Вона кинулась до нього, і той виручив Даня. Пішов куди слід, розпитався і заявив: «Ану, дайте-но його мені! Я з ним сам розправляюсь!» Такі тоді були часи. Даню видали Давидові, а той вивіз його і одпустив. Ну, – годі! Може, Ви й самі дещо про це знаєте.

Тепер пишу про інше. Сердечно дякую Вам за співчуття моїй важкій утраті. Василь Григорович був не заурядний чоловік⁵⁷. Ідно скажу: Я мала щастя були сестрою Данила Мих[айловича] і дружиною Василя Григоровича, а всі житейські тяготи й невзгоди, порівнюючи з цим, здаються мені такими дрібними й мізерними! Цей лист мій до Вас присвя-

тила я Даньові, а про його великого друга Вас[иля] Григ[оровича], я, коли схочете, напишу вже колись другим разом⁵⁸.

Ще до їдної рани Ви торкнулися, друже мій, – до загибелі праць моїх і Василя Григ[оровича]. Це вже не такі тяжкі й болючі рани, але все ж рани. Так от, – всі праці мої за 15 років пропали. При виїзді з Києва я все найдорожче для мене везла в своїх руках: до тисячі фотографій родинних і по народному україн[ському] мистецтву; найцінніші родинні реліквії (між иншим, локони волосся мами і Дані) і копію статті про укр[аїнське] народн[е] мистецтво, зданої вже мною до московського Госиздату⁵⁹, і першу частину праці про килими (для галицького комітету), початок статті про скло, з хемічними аналізами шкла великокнязівської доби, софійських мозаїк і пізнішого шкла гутнього; бібліографію джерел по всіх галузях укр[аїнського] нар[одного] мист[ецтва], якими я користувалась, найдорожчі мені листи батька і Вас[иля] Гр[игоровича], атестати мої, Галині й зятя і т. инше.

Вночі при посадці в вагони, у мене почався сердечний припадок. Зять [Лінде], щоб мені допомогти, взяв у мене з рук пакунок з цим моїм добром і десь поставив. Коли я отямилась, кинулась шукати, – ніде пакунка не знайшли... Друга частина праці, – всі виписки, переклади, конспекти (між иншим, конспект кількох томів підручників по шклу для Політехніч[ного] інституту і переклад «Das glas in altertums», план і підготовка для підручника по укр[аїнському] нар[одному] мистецтву для вищих шкіл, що замовив Василю Григ[оровичу] Інститут фольклору при Академії наук і план великого люксового альбому по укр[аїнському] народн[ому] мистецтву, що Укр[аїнський] держвидав замовив Вас[илеві] Григ[оровичу] на вимогу якоїсь вищої влади, очевидно, для всесвітньої реклами. Спеціально для цього альбому, Василь Григ[орович] мав з спеціально приставленим до нього фотографом і адміністратором мали об'їхати всі музеї України й Галичини і вибрати матеріал. Та було вже пізно. Вся ця друга частина була вкладена в велику й коштовну італійську валізу і одправлена на Львівський музей через якусь німецьку відповідальну транспортну контору. Дійшло все, крім цієї валізи. Надто спокуслива була шкіратяна валіза з бронзовими, золоченими наріжниками й пряжками. Тепер вже про скло нічого було й думати; про вишивку й плахту (якою я зайнялася вже в останній рік) теж. Але пам'ять у мене була ще свіжа і енергія була, і я про килим могла написати багато про те, чого ні Даньо, ні Б. Крижановський в своїх працях не торкалися (перепродукція вовни на Україні, як стимул до килимарства, похоронні килими, давність, найдревніша орнаментация). У Львові я почала ходити до бібліот[еки] Наук[ового] тов[ариства] ім. Ш[евченка], щоб встановити деякі пробіли. Знайшлось у мене в кишені жакета і декілька десятків Даніних фото килимів, і мої рисунки древнішої орнаментации.

І от в Словаччині знову згинуло все вмісті з рисунками В[асиля] Гр[игоровича] для кінофільмів, всіх його акварелів, орнаментів і т. д. Подаю вам цитату з спогадів М. Бутовича. «Америка» I/XII 1952 р. – «Василь Г. Кричевський»: «З транспортом з Криниці Вас[иля] Гр[игорович] поїхав на Захід. Хто їхав, той знає, що то була за їзда на спосіб укладу оселенців у бочці. Тяжко було в його літах, та ще з вередом вилазити на високий тягаровий віз. Здається, на Словаччині в Жіліні пересів він з дружиною до іншого транспорту, але мусів залишити частину своїх речей під валізами однієї дуже впливової пані⁶⁰, яка не схотіла дозволити рушати її багаж. Пізніше в селі Немцах коло Крупіни, куди заїхали пакунки В. Гр. Кричевського, один із завідуючих комітетськими складами порозвішував собі в хаті його малюнки, не вважаючи на протести пані Шмігельської, колишньої професорки мистецько-промислової школи у Львові». – Ось Вам невеличке свідоцтво. Пора кінчати. Коли відповісте, – напишу більш детально про це. Привіт.

І. Кричевська

На жаль, написала я останні сторінки нерозбірно. У мене немає стола і пишу на коліні, – на кардоні. Тай очі вже не служать, і стареча рука труситься. Вже вибачте. Не все мною написане гідне для Вашого використання. Але для Історії, думається, потрібно і те. Дуже буду рада отримати Вашу відповідь.

І. Кричевська

3. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 8 грудня 1895 р.

8 Декабря 1895 г.

Дорогой мой папа!

Спасибо, что ты о нас, детях, такого лестного мнения, хотя я, по правде сказать, и не заслуживаю такового. Не считаю также себя в силах выполнить те надежды, которые ты возлагаешь на нас, как на будущих двигателей человеческого счастья. Я слишком мелок, чтобы меня хватило на добросовестное выполнение этого. Да я как-то и не задумываюсь над будущим, не мечтаю, не строю воздушных замков (хотя и это не мешало бы), – времени нет. Благодаря этому Белявскому у меня нет почти свободной минуты, и я даже забросил свою хронологию. Деньги у меня есть, и, если их и не особенно много, то все-таки столько, что хватит и на проезд, и на покупки, и еще должно остаться рублей 25. Поэтому я не брал у старосты 5 р., присланных тобою. Извини, пожалуйста, если я купил плохие багеты. Все 4 куска на 3 вер. длиннее мерки, – это на углы. Мы все, слава Богу, живы и здоровы. Кланяются тебе все. Целуй от меня бабушку. Целую тебя щыро, искренно любящий тебя твой Даныло.

4. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 2 листопада 1905 р.

2 ноября 1905 г.

Дорогой папа!

Деньги, посланные по телеграфу (15 рублей), и письмо я получил. Большое спасибо. Я в Елизаветполе с 12 октября, хотя должен был быть там уже 15 сентября. Вот ты пишешь мне, чтобы я писал тебе в более точных выражениях о времени моего отъезда в Елизаветполь, а не «на днях». Но ведь я иначе не мог писать; меня каждый день кормили этим «на днях», и я имел глупость верить бакинскому начальству и тебе тоже писал в тех же выражениях. Ты знаешь, я сам люблю точность и уж наверное писал бы тебе точнее, если бы мог. Что касается времени прекращения моей службы – не знаю. Здесь такая же неопределенность в ответах начальства, как и во всем остальном: «на днях» нас должны произвести в прапорщики и «кажется», назначить в Александрополь. Если назначат туда, буду получать рублей 70 в месяц и хоть в финансовом отношении вздохну свободнее.

В нашем Елизаветполе до сих пор еще деревья зелены, листья едва желтеют, а цветники перестряют цветами и, между прочим, до сих пор еще цветущими розами. Ходим все без шинелей, конечно.

В дни 18–21 октября у нас был целый ряд демонстраций, которые, благодаря разрешению губернатора, отсутствию полиции и войск, прошли совершенно спокойно. 21 октября в разных частях города собрались демонстранты по национальностям. Мне пришлось самому видеть все эти демонстрации от начала до конца. Все знамена – красные. На татарском – тоже красном, знамени был изображен золотой полумесяц и помещена надпись, в которой говорилось, кажется, об автономии. В середине толпы на повозку взобрался мулла и сказал речь, в которой, как мне потом передавали, приглашает татар присоединиться к прогрессивным группам русских и армян, так как целью всех их является свобода. Татары пошли потом к армянской части, соединились там с армянами и русскими и прошли по всему городу. У нашего дома к ним присоединилась и железнодорожная демонстрация. В толпе было много старых, много женщин с детьми ехали в экипажах и пешком шли; почти в хвосте всех шел православный священник. Впереди всех демонстрантов играл оркестр любителей. А ведь все это чуть не закончилось бойней, так как какой-то ревнитель предлагал устроить «патриотическую» демонстрацию с казаками и засадой для «красных».

Ну, до свидания, целую тебя крепко.

Твой Данило

5. Вадим Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 8 вересня 1914 р.

8-го сентяб. [1914 р.]

Дорогий Тату!⁶¹

Я недавно одержав листа від Даня і переписую його Тобі. От що він пише!

«Сьогодні 25 августа одержав від тебе листа (від 16 авг.) і досі ні від кого жадного листа не маю: пиши по адресі:

Действующая армія

11 мортирный артиллерийский дивизион

2 парк.

Прапорщику Щ-у.

Щодня здалека бачу гарні галицькі церкви, криті ґонтом, дуже цікаві і тільки оближуюсь. Раз заскочив у церкву і zobачив “Страшний Суд” кінця XVI віку – мало не зімлів, але що ж тут можна зробити? Ікона дуже велика, ні взяти, ні повезти, а попик з дядьками запросив 500 рублів. Кожен день поход у нас. Але щось міні нічого не вадить, ще здоровший став. Я в бою не був ні разу, бо в парку, але приходиться близько бувати.

Як на війні тупіє чоловік і нерви тупіють! Тепер спокійно диви[ш]ся на ранених, тільки до вбитих не можу привикнути. Значна більшість вбитих лежать з лицем, закритим руками. В ідному селі мадярське військо убило попа русинського, і наші його поховали. Був у Львові».

Це письмо дуже мене втішило. Я йому відповів і, здаючи листа, одержав другого, де він просить мене помагати Ніні. Не треба його було безпокоїти цим. Я відповів йому, що усе зроблю.

Тільки або Ти, або хто інший дайте мені адресу Ніни у Києві, куди б я міг висилати гроші для Неї. І напишіть, як справа з *правоучением* стоїть.

Цілую Тебе, дядю Сашу, Женю, Надю і всіх дітей їхніх. Марьї Іллінічні поклон. Будь здоров.

Вадим

Пиши.

Твого другого листа також одержав.

6. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 14 вересня 1914 р.

14 сент 1914

Папочка, рідненький мій!

Мій товарищ йде до Києва за покупками для парка і при ці[й] нагоді я маю тобі листа. Я пересилаю в Київ для Ніни 50 рубл. за *правоучение*, і будь ласка, напиши її, най вона не тратить часу даремне, а їде в Київ, держить іспити і вчиться. Поможі її, а як я, дасть Бог, вернусь, то верну. Міні добре тим часом. Начальство і товариші дуже гарні і досі згадують ті кури, качки і яблуки, що ти передав міні на Бровках. Дуже смашні були. Робота тим часом не тяжка. Будь ласка, пиши міні частіще. Письма так рідко доходять і так довго йдуть, що цілий празник получить письмо. Крепко поцілуй від мене дядю Сашу, моїх сестричок і племенниц[ь] і Марію Ільнішну. Най пишуть до мене всякий, хто вмє держати перо в руках. Щиро цілую тебе

твій Дан

На звороті: Бровки (Ю.З.Ж.Д.)

с. Спичинцы Сквирск. у.

о. Михаилу Щербаковскому

7. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 1916 р.

[1916 р.]

Ти останні часи все жалуєшся на старість, на те, що тебе мало цікавить життя і люде. Міні здається що старість чоловіка позна'ться не тім, чи він цікавиться людьми, а тим, чи цікавляться ім люде. Ти казав і писав міні, як часто тобі приходиться писати солдатам. А зараз оце я одержав пісьмо од Данілової, де вона радіє, що скоро твої іменіни, бо єсть предлог написати тобі і значить получить от тебе пісьмо, «которое может писать только человек с возвышенной душой». Да, ти зараз в такому стані життя, що найбільш продуктивно впливати на людей і давати людям ти можеш через пісьма. І може іменно через те, що в пісьмах, де ввремя їх [нрзб.] спокій тихого кабінета одвіває всяку життєву половину і сміття, в пісьмах одкладаєсь найчистіше зерно духовної пшениці, яка зріла і виспівала в твоїй душі все твоє життя і якою ти досі повний.

В день Ангела твого жичу тобі от щирого серця, мій рідний і дорогий, щоб ти ще довго годував людські душі, бо люде жаждуть. Крепко, крепко цілую тебе.

8. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 13 березня 1917 р.

Одписав 23 марта 1917 р.
13 марта [19]17 г.

Папа дорогой!

Я жив и здоров. У нас все идет хорошо. Солдаты с редким единомыслием и сознанием присягнули на верность Новому строю и Временному правительству.

Весна в природе, весна у людей, у наших солдат и офицеров и крепка вера в будущее.

Как у Вас дела? Я от тебя до сих пор не получил ни одного письма и не знаю, что у Вас делается. Ни Вадим, ни Женя ничего не пишут. Знаю, что им не до меня. Так много событий крупных, так много захватывающего нового дела.

Пиши, дорогой.

Крепко целую тебя.

Даня

9. Данило Михайлович Щербаківський – о. Михайлові Щербаківському, 11 грудня 1917 р.

11/XII [1917 р.]

Папа дорогой!

Я пишу тобі тепер майже через кожні 3 дні, бо поїзди ходять погано, почта майже не приходить, і од тебе давно вже не маю вістей. У нас в дивізоні проходить українізація. Великороси однесли до неї дуже вороже, але як зобачили, що нічого не вдіють, то почали тікати додому. У нас тепер, майбуть, буде демократизація армії, все начальство має бути виборним. Якби мене не вибрали, то я тим самим був би зовсім увільнений від служби як сорокалітній і міг би почати знов в Київі свою наукову працю по українському мистецтву, але, на жаль, в мене такі відносини з солдатами, що, мабуть, виберуть. А може, й змилосярдяться?

Пиши, голубчику, хоч помалу, але частіше.

Міцно цілую тебе.

Даня

Щирий привіт Марії Ільїнішні і усім.

10. Щербаківський Данило Михайлович. Додаток до заповіту, 1 січня 1927 р.

В мойому заповіті 1918 року треба зробити такі зміни:

1. Усі мої килими, меблю червоного дерева, картини, малюнки, кераміку, скло й інші речі, що мають музейне значіння, заповідаю Всеукраїнському Історичному музею імені Т. Шевченка (окрім картини й килима в п. п. 6 і 7).

2. Усі журнали, книжки по археології, історії, мистецтву, етнографії й інших галузях, що стосуються обсягу студій ВУАК'у, а також фотографії й негативи – Всеукраїнському археологічному комітету при Українській Академії наук.

3. Українські видання – раритети – Всенародній бібліотеці України, а коли бібліотека такі видання має, то – Інститутові книгознавства.

4. Решту книжок, а також відбитки моїх власних праць – дітям моїх сестер – Зіни Михайловної Калашникової та Євгени Михайловної Кричевської в рівній частині.

5. Меблю звичайну, білизну, одягу й усякі інші господарські речі – моїм сестрам – Зіні Михайловній Калашниковій та Євгені Михайловній Кричевській в рівній частині.

6. Картину – натюрморт – голяндської роботи XVII ст. (птахи) – мойому братові Вадиму Щербаківському.

[7.] Килим чорний в синіх квітах без кайми з нашитим номером – 10 – мойій сестрі двоюрідній Ніні Микитовній Іванченко.

1 січня 1927 р.

Д. Щербаківський⁶².

11. Степан Пилипович Постернак⁶³ – Івгені Михайлівні Кричевській

[1927]

Вельмишановна Євгеніє Михайловно!

Довідавшись про те, що з боку деяких осіб є намір з'ясувати трагічне самогубство Вашого брата Данила Михайловича Щербаківського його психічною ненормальністю, я хочу з свого боку це категорично спростувати.

Я знав покійного Данила Михайловича багато років, зустрічався з ним часто в останній рік, провадив разом з ним відпустку в будинку відпочинку, зустрічався на різних засіданнях, доповідях, – і завжди Данило Михайлович був повний сил, життя, захоплення справою, ентузіазму, ніколи ніякого хоч найменшого натяку на психічну ненормальність я не помічав і глибоко переконаний, що він вкоротив собі віку в повному розцвіті сил і здоров'я саме під впливом тих тяжких обставин, що утворилися в його роботі, тільки роботою він усе своє життя горів.

Прошу Вас, Вельмишановна Євгеніє Михайловно, мати мене на увазі, коли потрібно буде підтвердити ці мої думки перед відповідними органами⁶⁴.

¹ Сидоренко В. Д. М. Щербаківський // Український історичний журнал. 1962. – № 5. – С. 146; Його ж. Ревний колекціонер і невтомний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 67–71.

² Присвячена їй література поки що невелика, це передусім некролог і спогади дочки: Дражевська Любов Артемівна. Пам'яті Євгенії Кричевської // Свобода. – 1965. – 21 січня. – Ч. 13. – С. 3; Кричевська де Лінде Галина Василівна (нар. 1918, с. Шпичинці). Спогади // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст., 2004 р. – Полтава, 2005. – С. 724–753.

³ Свого часу я писав про цю теку: Білокін С.

Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – Вид. 3. – К., 2006. – С. 135.

⁴ Курінний П. Данило Михайлович Щербаківський керівник етнографічного дослідження України за доби українського культурного ренесансу // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1954. – 9 травня. – Ч. 11.

⁵ Курінний П. Данило Михайлович Щербаківський керівник етнографічного дослідження України за доби українського культурного ренесансу // Шлях перемоги. – 1954. – 16 травня. – Ч. 12.

⁶ Білокін С. Нові студії з історії большевизму, I–VIII. Вид. 2 розшир. й доп. – К., 2007. – С. 185. Див.

також: Білокінь С. Спогади Данила Щербаківського про Г. Нарбута // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Четвертої науково-практичної конференції (21–22 – IV – 2005 р.). – Глухів, 2005. – С. 218–233.

^{6а} Пісцова М. Примітки [до «Спогадів» Галини Кричевської] // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст., 2004 р. – Полтава, 2005. – С. 749; Федорук О. Михайло Щербаківський // Образотворче мистецтво. – 2008. – № 2 (66). – С. 52.

⁷ Реєстр членів // Звідомлення Товариства Прогресу в Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1907 рік. – К., 1908. – С. 70.

⁸ Українська журналістика в іменах. – Вип. 9. – Л., 2002. – С. 220–221 (Н. Сидоренко).

⁹ Кобченко К. Жіночий університет Св. Ольги. – К., 2007.

¹⁰ Його першою дружиною була Варвара Іллівна Марченко (1875–1954).

¹¹ Данило Михайлович загинув 6 червня 1927 року, – отже, цього листа Івгена Михайлівна написала невдовзі після чергових роковин.

¹² Павловський Вадим Методійович (1907 – 10 лютого 1986, Нью-Йорк), мистецтвознавець. Син журналіста, співробітника газети «Рада». Навчався в КХІ та КПІ (закінчив 1931). Працював у Київському інституті науково-судової експертизи (1935–1943). Виконав серію світлин співробітників – групових, а також окремо – його директорів Василя Івановича Фаворського та Симона Львовича Ціона, організатора фотовідділу Ніколая Александровича Петрова, співробітника відділу біологічних досліджень Михайла Миколайовича Міклухо-Маклая, Ніколая Михайловича Зюскіна, Ніколая Петровича Недьошева, судових медиків Галини Олександрівни Піковської та Сергія Васильовича Рибінського, Олени Юліанівни Брайчевської, Бориса Романовича Киричинського, Валерія Леонідовича Павлова, фототехніка Міхаїла Львовича Шендеровича, Софії Ципенюк, інших, а також залу криміналістичного музею (вул. Короленка, 15, горішній поверх). 1943 виїхав на еміграцію, 1947 – до США. У мене збереглося 57 його листів до його колишньої колежанки, помічниці І. Моргілевського Катерини Олексіївни Данкевич (1975–1981; мешкала на Гоголівській, 34, пом. 19). Вона мені передала також олійний краєвид Києва (Лавра з боку нинішнього Київського військового ліцею ім. І. Богуня) 1928 роботи Василя Григоровича Кричевського з підписом Вадима Методійовича 1933. Автор монографії «Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість» (Нью-Йорк: УВАН, 1974), статей про Українську державну Академію мистецтв (Нові дні. – Ч. 95. – 1957. – Грудень. – С. 22–27; Нотатки з мистецтва. – Ч. 7. – 1968. – Травень. – С. 45–56), Д. Щербаківського (Знищена й забута могила // Нові дні. – Ч. 77. Торонто, 1956. – Червень. – С. 16) та ін. Архів в УВАН (Boshyk Yury. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York City: A Detailed Inventory. – Edmonton, 1988. – Р. 91). – Дж.: Ясь Ол. Павловський В. М. // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. – Вип. 2, ч. 2. – К., 2004. – С. 260–261; Музей України (2006). – С. 134, 135; Ханко В. Полтавщина:

плин мистецтва (2007). – С. 100, 103, 107, 241, 364, 371.

¹³ 1950-го р. у церковному календарі П. Курінний надрукував статтю «Вінок на могилу Д. М. Щербаківського» (Український православний календар на 1951 рік. – New York City, [1950]. – С. 145–150), але вона до Івгени Михайлівни чомусь не дійшла. Правдоподібно, якщо Вадим Методійович і надіслав матері один примірник, то він до Венесуели не потрапив. Приводом до написання листа стала інша публікація: Курінний П. Данило Михайлович Щербаківський керівник етнографічного дослідження України за доби українського культурного ренесансу // Шлях перемоги. – 1954. – 9 травня. – Ч. 11; 16 травня. – Ч. 12.

¹⁴ Один з останніх томів «Пам'яток України» загиблий уже в наші дні Олександр Леонідович Рибалко (15 січня 1951, селище Клавдієве-Тарасове Бородянського р-ну Київської обл. – 5 січня 2009, там само) присвятив спогадам Вадима Михайловича Щербаківського, що містять не знану раніше фактографію. Світлій пам'яті Ол. Рибалка його колеги й товариші присвячують збірник, що побачить світ ближчими тижнями.

¹⁵ Список населених мест Киевской губернии / Киевский губернский статистический комитет. – К., 1900. – С. 1315–1316. Це чимале (1955 душ) село розташовувалося в Бровківській волості Сквирського повіту й належало Розеславові Ксаверійовичу Маршицькому та Миколі Артемовичу Терещенкові. Господарство провадили Іван Олександрович Плотницький та Йосиф Федорович Іванов.

¹⁶ Важко сказати, про кого йдеться. Від проф. Євгена Львовича Магеровського (США) мені відомі такі Афанасьєви: лікар Євгеній Іванович (1838–1897), бактеріолог Михаїл Іванович (1850–1910), історик Георгій Ємельянович (1848 – ?) та інші.

¹⁷ Булґаков (Булгаков) Сергей Ніколаєвич (16 червня 1871, Лівни Орловської губ. – 1944, Париж), російський філософ. Ординарний професор Київського політехнічного інституту (з 1901). 1905 за участі А. С. Глінки (Волзького), В. Ф. Ерна, В. П. Свенціцького, В. В. Зінківського та видавця Володимира Миколайовича Лашнюкова Булґаков заснував у Києві незалежну релігійно-громадську газету християнсько-соціалістичного напрямку «Народ». Вона проіснувала лише два тижні, після чого її було закрито за рішенням суду. Адреса (1905): вул. Велика Житомирська, 26. Наприкінці життя записав у щоденнику: «1901–06 – счастливые годы Киева с рождением двух сыновей (Федор, 1900 и Иван, 1905 – Ред.), но с начинающимся изломом в жизни и революции» (Взыскующие града. – М., 1997. – С. 71). Див.: Колеров М. А., С. Н. Булґаков и религиозно-философская печать, 1903–1905 // Вопросы философии. – 1993. – № 11. – С. 101–114.

¹⁸ Бердяев (Бердяев) Николай Александрович (6 березня 1874, Київ – 23 чи 24 березня 1958, Кламар під Парижем), російський філософ. Син офіцера-кавалергарда, потім київського повітового предводителя дворянства, згодом голови правління київського земельного банку. Мати Аліна Сергеевна (з дому Кудашева), за матір'ю була французенка.

¹⁹ Записка о деятельности Киевского литературно-артистического общества со дня его учреждения по март 1897 // Отчет Киевского литературно-артистического общества за 1896/1897 год. (1-й отчетный год). – К., 1897. – С. 3–12.

²⁰ Кобченко К. Жіночий університет Св. Ольги. – К., 2007.

²¹ Залишив важливі спомини: Кричевський В. Нарбут в Українській Академії мистецтв // Образотворче мистецтво. – 1997. – Ч. 1. – С. 54–57; Ч. 2. – С. 17–19.

²² Блокінь С. Георгій Нарбут і українське народне мистецтво // Наука і культура. – Вип. 21. – К., 1987. – С. 432–439.

²³ Закреслено одне слово.

²⁴ Ось цей лист: «Я втомився. Залишити Музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротись з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі вже не можу» (Діло. – Л., 1927. – 12 червня. – Ч. 129 (11097). – С. 1). Уже 8 червня Дмитро Ревуцький показав цього листа Драй-Хмарі (*Драй-Хмара Михайло*. Літературно-наукова спадщина. – К., 2002. – С. 387). Курінний передрукував цього листа у п'яти примірниках і зустрівши в Академії в коридорі Кримського й Студинського, дві копії передав до Львова. Потім з промови Скрипника він довідався, що за кілька днів листа було надруковано, причому «з контрреволюційними коментарями» (ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, № 48628 ФП / кор. 895, арк. 55). «Не думаю, щоб це зробив радянський академик Кирило Студинський», – міркував у кабінеті слідчого Курінний (Там само. – Арк. 56).

²⁵ Можливо, йдеться про києвознавця М. Бабата, відомого з публікацій: Реставраційні роботи в Софійському заповіднику // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 10. – С. 31–33; «Самоуправление» 2000 торгашей (городская дума до-революционного Киева и ее деятели) // Советская Украина. – 1929. – 28 августа. – Перші маівки київських робітників // Радянський Київ. – 1940. – № 7–8. – С. 36–37; Повстання саперів у 1905 р. // Радянський Київ. – 1940. – № 13–14. – С. 33–35.

Існує ще одна згадка про присяжного повіреного Бабата, чію приватну скаргу 1918 розглядав Генеральний суд (Відродження. – 1918. – 4 липня. – № 78. – С. 3. – Шп. 3).

²⁶ У дослідника посмертних масок Дмитра Васильовича Шльонського відомостей про маску Д. Щербаківського, на жаль, немає.

²⁷ Важко не пригадати при цій нагоді спогади Святослава Гординського: «Після різних евакуаційних пригод ми разом з Марією Струтинською, проф. В. Державиним, проф. Зеноном Храпливим [...] опинилися в словацькому селі Бзовіку, якраз під час вибуху словацького комуністичного заклоту, веденого советськими офіцерами. Кожен клаптик українського писаного слова міг бути вироком, тож ми поховали і понищили все, що могли, тільки проф. Державин зберігав свою єгипетську граматику і щодня заглиблювався в гієрогліфи. Під час одного налету-ревізії партизани, шукаючи за золотом, порозкидали рукописи Ореста, між ними і автографи Миколи

Зерова, тоді пропав переклад-автограф чотирьох пісень Вергілієвої “Енеїди” М. Зерова. [...] Потому всі ми вирвалися до німецького табору праці під Віднем, звідки нас повитягали інші члени видавництва, що були у Відні на волі» (*Гординський С.* До історії видання першої збірки Михайла Ореста «Луни літ» (Матеріяли і спогади) // Слово. – 36. 2. – Нью-Йорк, 1964. – С. 294). Чи не виїздили на Захід через Словаччину діячі української культури в широкій масі втікачів і чи не йдеться про якусь потужну операцію совєцьких військ, яку можна відтак локалізувати географічно й датувати?

²⁸ Литвиненко Сергій (5 жовтня 1899, Полтава – 20 червня 1964, Нью-Йорк). Див.: *Ханко В.* Словник мистців Полтавщини. – [Полтава], 2002. – С. 112–113.

²⁹ Д. Щербаківський здобув середню освіту в київській Третій гімназії, яку закінчив 1897 із золотою медаллю (*Курінний П.* Данило Щербаківський // Шлях перемоги. – 1954. – 9 травня. – Ч. 11).

³⁰ П. Курінний занотував, що з Умані Д. Щербаківський переїхав до Києва на посаду вчителя Сьомої гімназії, другої реальної школи (1910–1914) та «на кустоса Національного музею, заснованого щойно перед тим під шифрованою назвою “Киевский музей Общества изящных искусств и промышленности при Министерстве торговли и промышленности имени имп.[ератора] Николая II”» (*Курінний П.* Данило Щербаківський // Шлях перемоги. – 1954. – 9 травня. – Ч. 11).

³¹ У гімназії Бейтель викладав Мик. Василенко. Її закінчила археограф Катерина Лазаревська (1898) та багато інших. – Дж.: Державний архів м. Києва (ДАМК). – Ф. 79. – 301 справа. 1890–1909.

³² Розташовувалася на Бібіковському бульварі, 23. 1910 письменство викладала В. Адріанова (згодом вийшла заміж за проф. Перетца), математику – Марія Валеріанівна Клуссінш та І. Г. Рєкашев, 1914 одночасно з Данилом Щербаківським, що вів історію, російську мову викладав Олександр Костянтинівич Дорошкевич. – Дж.: ДАМК. – Ф. 58. – 119 справ. 1910–1920.

³³ Видавництво заснували 1884 послідовники й друзі Л. М. Толстого В. Г. Чертков та І. І. Горбунов-Посадов. Випускаючи народну літературу, близьку толстовському вченню, «Посередник» цілковито зупинив діяльність «Комітета грамотности».

³⁴ 1911 мешкав на Ільїнській вулиці, 5.

³⁵ Шльоссер (Шлоссер; Schlosser) Фрідріх Крістоф (17 листопада 1776, Евер, Німеччина – 23 вересня 1861, Гайдельберг), німецький історик. Бібліотекар у Франкфурті-на-Майні, 1817 одержав кафедру в Гайдельберзькому університеті. Російський переклад «Всесвітньої історії» Шльосера у 19 томах виходив у 1861–1869 за редакцією Н. Г. Чернишевського, а після його арешту за редакцією В. А. Зайцева.

³⁶ Робота над хронологією згадується в його листі до батька від 8 грудня 1895.

³⁷ Толлі Владімір Іванович (1850 – 1 III 1931, Медон, р-н Парижа), гласний київської міської думи (1906–1909), почесний мировий суддя, син київського міського голови. Член правління київського місцевого управління Російського товариства Червоного Хреста. – Дж.: Незабытые могилы; Российское зару-

бежье: некрологи 1917–1997 / Сост. В. Н. Чуваков. – Т. 6. – Кн. 2: Скр-Ф. – М., 2006. – С. 407.

³⁸ Вважається, що Теософічне товариство було засноване 17 листопада 1875. На президента обрали Анні Безант 1907. Російське теософічне товариство (РТО) було легалізовано 30 вересня 1908 року. Установчі збори відбулися в Петербурзі 17 листопада 1908. Потім відкрили окремі відділи, зокрема в Україні – у Києві 7 лютого 1909. Головою Київського відділу РТО (КОРТО) стала Єлизавета Вільгельмівна Родзевич. Під час відкриття КОРТО у ньому було 12 членів, що склали один гурток («Св. Софії»). Він збирався щотижня у середу на помешканні Родзевич, потім товариство перейшло в наймані дві кімнати на Великій Житомирській, 20, за кілька місяців – на Велику Підвальну, буд. 26, А. Ст. Леплінської. Протягом зими 1909/10 утворилось ще два гуртки – другий збирався щоп'ятниці, третій – щопонеділка. Статистичні підсумки підбивали щороку 17 листопада. На другий, 1909 рік КОРТО охоплював 13 членів, 1910 – 32, 1911 – 40, 1912 – 51. Згідно зі звітом за 1909/1910, перший гурток займався вивченням давньої мудрості А. Безант «Православного катехизиса» Філарета (Дроздова), катехизису священника о. С. Песоцького та Писань Отців Церкви. «Літопис» КОРТО проваджено з 9 серпня 1913 й закінчено 23 квітня 1917. Витрати покривали заможніші члени товариства – Родзевич та Євфросинія Ніколівна Сахновська (з дому Терещенків; нар. 16 січня 1869 у Ніцці), секретар КОРТО 1913. Є. В. Родзевич померла від удару наприкінці 1920-х, похована на Байковому кладовищі на горі праворуч від алеї, що йде від Антоновичів. Секретар – Васілій Алексєєвич Соболев. Про Є. Н. Сахновську, сестру Варвари Ніколівни Ханенко (9 серпня 1852 – 7 травня 1922), див.: *Ковалинський Виталий*. Семья Терещенко. – К., 2003. – С. 381.

Другий період історії КОРТО розпочався вже за большевиків. 1920–1921 головою КОРТО було обрано історика мистецтва Євгена Михайловича Кузьміна. Наприкінці 1919 він був ув'язнений, звільнений до весни. Потім знову заарештований. Загинув в ув'язненні у Козалінську. Віце-головою 1920–1921 обрано Антоніну Сергіївну Бібікову (перед війною померла в Пущі-Водиці в *доме престарелых*). Рада КОРТО – Інна Захаровна Єршова (керувала «Золотою цепью»), Соломоніда Ніколаєвна Ігнат'єва, Євфросинія Александровна Спіцина (дружина П. С. Гельфандбейна), Н. В. Тріфонов. Голова активного гуртка Наталія Івановна Анан'єва. Євгена Станевич керувала першим етичним гуртком, Анна Алексєєвна Куміловська – другим етичним. Лідер центру Софії (чи недільного центру, опозиційного до товариства; засновано 15 лютого 1915) – Аріадна Фьодоровна Вельц, члени центру – Єлена Грігор'євна Бердяєва, Н. Н. Павлінова, Мелетіна Івановна Панафідіна (вважалась за православну, входила до християнського гуртка), Любов Яковлевна Яковлева. На скарбника 1920–1921 було обрано колишнього секретаря Васілія Алексєєвича Соболева. Член ревізійної комісії М. С. Наумченко. Секретар товариства – Лідія Михайловна Місюрович. Завідувала бібліотекою Євгенія Вікторовна Пальшау, член *Ордена зvezды на*

Востоке. Бібліотекарка КОРТО – Вера Ніколаєвна Де Брюкс. У грудні 1920 гурток порівняльного вивчення релігій відновила Соф'я Александровна Слободзінська. Рядовими членами КОРТО були член-кор. АН УРСР Яків Нафтулович Фіалков (1895–1958), Тат'яна Ніколаєвна Коробко (її дочка вийшла заміж за сина Смірнова), Вєра Вертер (дружина письменника Бенедикта Ліфшиця) та письменниця О. Д. Форш.

Того самого 1921, після певної перерви, було складено рукописний альманах (коротка передмова – вихованки Бєстужевських курсів Н. Павлінової). До альманаху Лідія Михайловна Місюрович уклала річний звіт за 1920–1921.

Дж.: *Богдашевский Д. И.* (архієпископ Канєвський Василій; 19 жовтня 1861 – 25 лютого 1933, Київ). Нескільки слів о теософії // Труды КДА. – 1912. – Т. III. – № 11. – С. 341–351; *Тыркова А.* Рыцарь: [о киевском журнале] // Молва. – 1913. – 27 февраля. – № 77; *Carlson M.* «No religion higher than truth»: A history of the theosophical movement in Russia, 1875–1922. – Princeton, New Jersey. Princeton University Press. – P. 57, 65.

³⁹ Шрі Рамакрішна Парамахамса (18 лютого 1836, Зах. Бенгалія – 15 серпня 1886), реформатор індуїзму, містик, проповідник.

⁴⁰ Свамі Вівекананда (дочернече ім'я Нарендрнатх Датта; 12 січня 1863, Калькутта, Зах. Бенгалія – 4 липня 1902, біля Калькутти), індійський філософ. Представник філософії Веданта, фундатор Ордєну Рамакрішни.

⁴¹ Сведенборг (Swedenborg) Еммануїл (29 січня 1688, Стокгольм – 29 березня 1772, Лондон), шведський учений-натураліст, теософ, винахідник. 2004 до Реєстру Пам'яті миру було внесено рукописну колекцію Сведенборга (близько 20 тис. аркушів), що зберігається у Шведській королівській академії наук. Програму Пам'ять миру засновано при ЮНЕСКО для збереження й розвитку документальної спадщини, що відбиває розмаїтість мов, народів та культур. З'явилась програма внаслідок зникнення важливих пам'яток документальної спадщини.

⁴² Сен-Мартен (Saint-Martin) Луї Клод (18 січня 1743, департамент Ендо й Луара, Франція – 13 жовтня 1803, Оне, близько Парижа), французький філософ-містик. Проповідував учення португальського містика Мартинеса Паскуаліса, послідовника кабаля й фундатора масонської секти мартіністів.

⁴³ Соловйов (Соловьев) Владімір Сергєєвич (16 січня 1853, Москва – 31 липня 1900, там само), російський філософ, поет і публіцист. Син відомого історика С. М. Соловйова. З боку матері, його двоюрідним прадідом був філософ Г. Сковорода. Російська преса початку ХХ ст. називала його християнським філософом-юдофілом.

⁴⁴ Початок відомого вірша В. Соловйова «Панмонголізм», датованого 1 жовтня 1894 і вперше опублікованого 1905. Перші рядки Ал. Блок взяв за епіграф до свого твору «Скифы». Точніше: «Панмонголізм! Хоть слово дико,

Но мне ласкает слух оно,
Как бы предвестием великой
Судьбины Божией полно».

⁴⁵ Мемуаристка цитує «Посвящение к неизданной комедии».

Точніше: «Таков закон: все лучшее в тумане,
А близкое иль больно, иль смешно.

Не миновать нам двойственной сей грани:

Из смеха звонкого и из глухих рыданий

Созвучие вселенной создано».

⁴⁶ Йдеться про «Послання до євреїв», де говориться: «... бо постійного міста не маємо тут, а шукаємо майбутнього!» (Євр. 13. 14). 1997 у Москві під назвою «Взыскующие града» вийшла «Хроника частной жизни русских религиозных философов в письмах и дневниках» (Составление, подготовка текста, вступительная статья и комментарии Влад. Исидор. Кейдана).

⁴⁷ Блаватська Єлена Петровна (псевд.: Радда Бай; 31 серпня / 12 вересня 1831, Катеринослав – 26 квітня / 8 травня 1891, Лондон), теософка. Перебуваючи в Одесі, 26 грудня 1872 звернулась з листом до начальника III Відділення, запропонувавши свої послуги в якості міжнародного агента. III Відділення не прийняло її пропозиції (Литературное обозрение. – 1988. – № 6; *Мильдон В. И. Блаватская Е. П.* // Русские писатели, 1800–1917: Биограф. словарь. [Т.] 1: А-Г. – М., 1989. – С. 272–273).

Родичем Блаватської був генеральний секретар за Центральної Ради Сергій Павлович Шелухин (псевд. С. Павленко; 1864, Полтавська губернія – 25. 12. 1938, м. Прага; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і рр.) / Упор.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. – К., 1999. – С. 346; автор Валентина Шандра). Лишив про неї спомини. Як припускав Д. Донцов, були передані до Музею визвольної боротьби в Празі (*Донцов Дм.* Рік 1918. – К.; Торонто, 1954. – С. 119).

⁴⁸ Вперше це слово з'явилося у виданні: Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отд. АН. – Т. 1. – СПб., 1847. Відоме у Некрасова, Салтикова-Щедріна, Купріна тощо.

⁴⁹ Є. М. Щербаківська описала збірку свого чоловіка, попередивши свій текст поясненням: «Частина збірки Василя Кричевського зберегалась у нашому мешканні, яке було на 6-му поверсі, а більшість речей збірки – ще поверхом вище, в його студії. Ця студія-музей була влаштована за власним проектом Василя Кричевського» (*Павловський Вад.* В. Г. Кричевський: Життя і творчість. – С. 71). Сам Вадим Методійович пояснює: «З неопублікованих спогадів Євгенії Михайлівни Кричевської, вдови по Василеві Кричевському» (С. 73). В іншому місці (С. 122) він навів ще одну її згадку з часів щоденних бомбардувань у Судетських горах в останні дні війни.

⁵⁰ Модзалевський (Модзалевский) Вадим Львович (псевдонім: Гарский В.; 28.III / 9.IV.1882, Тифліс – 3.VIII 1920, Київ), історик та архівіст, музейний діяч, найбільший український генеалог. Директор Музею українських старожитностей В. Тарновського в Чернігові (1917–1918). – Тв.: Малороссийский родословник. – Том 1–4. – К., 1908–14; *Лукомский В. К. и Модзалевский В. Л.* Малороссийский Гербовник. – СПб., 1914; Галерея українських політичних

смертників XVII–XVIII вв. / Передне слово і публ. В. Ульяновського // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 5. – С. 8–11. – Дж.: Книга. Т. I. Відень. – К., 1921. – С. 37; *Дорошенко Дм.* Огляд української історіографії. Прага: Укр. ун-т в Празі, 1923. Пок.; *Ернст Федір.* Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [Каталог. К.] ДВУ. – 1926. – С. 36, 43, 67, 71, 72, 79; *Оглоблин Ол.* Вадим Модзалевський // Наші дні. – Л., 1943. – Ч. 10. – С. 3–4; *Міяковський Вол.* Вадим Модзалевський – український родознавець // Рід та знамено. [Франкфурт-на-Майні; Хехст]. – 1947. – Зшиток 2. – С. 22–27. Підп.: Б. Ясенчик; *Оглоблин Ол.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. Нью-Йорк; Мюнхен. – 1966. – Том 3–4. – Ч. 11–12. – С. 5–25; *Коваленко А. В. Л.* Модзалевский как историк и источниковед. Автореф... канд. ист. наук. – К., 1980; *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археологический ежегодник за 1979 год. – М., 1981. – С. 266–273; *Білокін С. І.* Матеріали з історії мистецтва в архіві В. Л. Модзалевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. – К., 1992. – С. 186–210; Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 8, 23, 25, 26, 30, 33, 35, 39–41, 43–48, 50, 51, 53–55, 57, 59, 61, 64, 66, 67, 69–71, 145, 146, 149, 150, 201, 209, 212, 226, 235, 252, 257, 293, 411, 430–432, 434, 451, 453; Історія НАНУ, 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 94, 169, 575; *Нестуля О. О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 10, 17, 21, 22, 23, 29, 47, 50, 51, 72, 85, 257, 264; Ч. 2. – К., 1995. – С. 5; *Білокін С.* Вчений, якого я люблю // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С. 240–249; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. – Д., 1997. – С. 820–821; *Білокін С.* Сторінками загиблого «Діаріуша» // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1 (118). – С. 30–57; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 14, 32, 59, 60, 89, 92; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. – 1930 рр.). – К., 1999. – С. 234–236 (Олександр Коваленко); *Маньковська Р.* Музейництво в Україні. – К, 2000. – С. 10, 16, 17, 18, 25, 31, 32, 44, 49; *Матяш Ір.* Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // Матяш І. Особа в архівістиці (2001). – С. 32–56; *Наумов О. Н.* Геральдическая историография России (XVIII – первая пол. XX в.). – М., 2001. – С. 39, 44; *Білокін С.* Чернігівсько-петербурзький історичний гурток, 1908–1917 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики; Зб. наукових праць. Число 10. Частина 2. Пам'яті М. Брайчевського. – К., 2003. – С. 288–298; *Папакін Г.* Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. Пок.; *Белоусова Г.* Початок радянського архівного будівництва в 1917–1919 рр. і передумови створення архівного законодавства: Внесок В. Л. Модзалевського у створення теоретичних та практичних засад реформи архівної справи // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії

та джерелознавства. – Т. 10. – К., 2005. – С. 457–467; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. Пок.; Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. – К., 2006. – С. 4, 5, 24, 543; Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2006. Пок.; Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 27, 41, 53, 75, 150, 172, 173, 174, 175; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга пол. XVII – поч. XXI т.). – К., 2006. Пок.; Дашкевич Яр. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2, випр. і доп. – Л., 2007. Пок.

⁵¹ 1911 р. мешкав на Маріїнсько-Благовіщенській, 74, М. Лубковської. На 1 січня 1918 в. о. екстраординарного професора по кафедрі класичної філології історично-філологічного факультету університету Св. Володимира (Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української Революції. – Кн. 2. – К., 2001. – С. 178) та Вищих жіночих курсів. 1920 р. був керівником Фольклорної комісії УАН, але влітку того року він виїхав на катедру до Львова (Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 262, 303). Вважав себе за учня Юліана Кулаковського. Можливо, його родич був одним із раних утікачів із Соловків (у грудні 1925 дістався Фінляндії), хто залишив спогади про них (Клингер А. Соловецкая каторга: Записки бегавшего // Архив русской революции. – Т. 19. – Берлин, 1928. – С. 157–211).

⁵² Зайцев Павло Іванович (псевдоніми Лупа Гарбузов, Л. Грабуздов, Лупа Грабуздович, Слободський та ін.; 23 вересня 1886, Сумщина – 2 вересня 1965, Мюнхен) – громадський і культурний діяч, шевченкознавець. Син гімназійного вчителя. Закінчив Сумську гімназію (1904). Вступив до юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, після закінчення якого (1909) пройшов курс історико-філологічного факультету (1913). Член української громади в Петрограді і Товариства українських поступовців. Випустив перший випуск «Кобзаря» (СПб., 1914. V, 162 с.). У березні 1917 обраний до Петроградської «Української Національної ради». Комісар Тимчасового уряду в Косівському повіті (початок травня – 11 липня 1917). З 8 квітня 1917 член ЦР від петроградської громади (територіальне представництво). З 15 вересня 1917 очолював канцелярію генерального секретарства освіти, викладав в Українському народному університеті. 1918 – директор департаменту загальних справ міністерства освіти Української Держави, 1919 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. Друкувався у «Книгарі» (Відродження. – 1918. – 19 травня. – № 42. – С. 5. – Шп. 4). У 1918–1919 – головний редактор журналу «Наше минуле» (П-О С. «Наше минуле» // Народна воля. – 1918. – 21 вересня. – № 16 (87). – С. 4. – Шп. 3–4), де вперше опублікував «Книги биття укр. народу» (Ч. 1. – 1918. – Липень–серпень. – С. 7–35). Надрукував також листи Куліша до Надії Білозерської, «започаткувавши добу наукової публікації Кулішевого епістолярію, апогей якої припав на 1920-ті роки» (Куліш Пантелеймон

Листи. – Том I. – К., 2005. – С. 332). Співробітник ВУАН, редактор «Записок Історично-філологічного відділу ВУАН». 1920 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. У 1920–1921 головноуправляючий справами мистецтва і національної культури, т. в. о. керуючого справами Міністерства преси і пропаганди УНР. Виїхав до Варшави як секретар дипломатичної місії УНР. Працював в Українському науковому інституті, викладач в університеті. Редактор (1934–1939) повного зібрання творів Т. Шевченка у Варшаві (вийшло 13 тт.; вид. 2. доп. Чикаго: М. Денисюк, 1959–1963. 14 тт.). Від 1941 у Берліні, працівник наукових і освітніх установ та видавництва. З 1958 викладав в Українському вільному університеті (Мюнхен). – Дж.: Про деякі рідкісні видання // Наші дні. – 1943. – Ч. 1. – С. 12; 65 років життя і 40 років літературно-наукової праці проф. Павла І. Зайцева // Сучасна Україна. – 1951. – 30 вересня. – Ч. 20. – С. 12; Дорошенко Вол. Добре заслужений ювілей // Свобода. – 1956. – 8 лютого. – Ч. 24. – С. 3; Павло Зайцев // Укр. правосл. слово. – 1961. – Грудень. – С. 15; Полонська-Василенко Н. Проф. П. І. Зайцев // УВУ / Наукові записки. – Ч. 8. – Мюнхен, 1965–66. – С. 225–228; Суровцова Н. Спогади (1996). – С. 51; УЦРада (1996–97). – Том I. – № 20, 30, 94, п. 295; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник. – К., 1998. – С. 94–95.

⁵³ Перлін Євген Ісаакович (25 січня за старим стилем 1893, м. Умань – 22 жовтня 1936, Київ). Літературознавець. Закінчив Університет св. Володимира (1916). Мав викладати 1919 у «Практичній академії живої російської мови» (Промінь. – 1919. – 6 листопада. – № 40. – С. 2. – Шп. 4), викладав російську літературу в університеті й педінституті. З 1927 викладав у Київському художньому інституті теорію мистецтва. Нештатний професор 2 гр. Адреса: Київ, вул. Святославська, 9, пом. 7. Арештований 23 березня 1936 за контрреволюційну агітацію та як учасник троцькістської терористичної організації. За рішенням від 20 жовтня 1936 розстріляний. – Тв.: Дискусія про художню літературу в РСФРР // Життя й революція. – 1925. – № 4. – С. 25–27. – Дж.: Мистецько-технічний ВИШ: Зб. КХІ. – Вип. 1. – К., 1928. – С. 25; Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С. 306; Якубовський Ф. Контрреволюційне шкідництво в галузі викладання літератури // Літ. газ. – К., 1938. – 5 лип. – № 31. – С. 2. – Шп. 1; Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – С. 208; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 335; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії. – К., 2003. Пок.

⁵⁴ Колишня Ганджа. 1935 перейменованій на Кіровабад (Азербайджан).

⁵⁵ Пригадуючи яскраву діяльність крайового інспектора з охорони пам'яток культури Федора Ернста у пізніші, большевицькі роки, але не знаючи, чи той живий, щоб його про всяк випадок не наразити на небезпеку, П. Курінний назвав лише його посаду й функцію, формулюючи діяльність Щербаківського

9. Практичні праці наукового характеру (будування будівель, мостів, шляхів, заводів, фабрик, машин, лабораторій, с.-г. виробництво то-що)

10. Якої профспілки *Робосі*

11. Членом яких наукових т-в

12. Партиїність *непартиїний*

13. Національність (рідна мова) *українець*

14. Постійне місцеперебування *м. Київ, вул. Революції 24*

15. Дата заповнення цієї анкети *21/11 1927*

19. Підпис *Д. Щербаківський*

Категорія н. р., в якій був затверджений Експертною Комісією ВУКСВ 192.....р.

III

Постанова Експертно-Кваліфікаційної Комісії Укрнауки

Голова Експ.-Кваліф. Комісії

(Ряпко)

Інспектор Комісії

(Бойм)

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО
L'ART UKRAINIEN ANCIEN

В. СІЧИНСЬКИЙ

АРХІТЕКТУРА
СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ

L'ARCHITECTURE DE X—XIII SIÈCLES
PAR V. SITCHYNSKY

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД
П Р А Г А

Д. Щербаківський

АРХІТЕКТУРА
СТАРОКНЯЗІВСЬКОЇ
ДОБИ.

*Власницькому Дан.
Щербаківському
вручався*

8mo sept. 1954

Dorohob Maiky!

А недавно одержав листа від Дани і перейняв його зміст. Он що він пише!

"Сьогодні 25 августа одержав від тебе листа (від Івато); досі ні від кого такого листа не маю: Пиши по адресі:

Відділу військ армії II Мортирних парковий артилерійський дивізіон 2 парти. прапорщину Ш-у.

Що там здаєна багь парі тамушки церкви, крім того, дуже цікаві і милі обличчя.

Раз заєхав у церкву і зобачив "Страшний Суд" кінця XVI в. - має не змилів, але щом ти не пиши.

Сторінка листа В. Щербаківського до батька

Конверт від листа І. Кричевської до П. Курінного

поза військовою службою так: «Як офіцер царської армії, він у час військових дій фактично несе обов'язки інспектора охорони українських пам'яток у районі боїв і збирає пам'ятки до музеїв» (*Курінний П. Данило Щербаківський // Шлях перемоги. – 1954. – 9 травня. – Ч. 11*).

⁵⁶ Цей випадок згадав і перший біограф Д. Щербаківського, його співробітник і товариш Федір Ернст: «Вже після лютневої революції 1917 року Д. М. ще довгий час не міг вирватись з військового фронту (де він за цей час, вже за доби Керенського, ледве не загинув з усією своєю батареєю й урятувався виключно завдяки своїй рішучості й спритності)» (*Ернст Ф. Данило Михайлович Щербаківський: Пам'яті дослідника // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1 (18). – С. 129*).

⁵⁷ Василь Григорович Кричевський помер 15 листопада 1952 в Каракасі (Венесуела). Похований на міському кладовищі Cementerio General del Sur.

⁵⁸ «Другим разом» вона написала спогади: Кричевська Івгена. Пожежа будинку Михайла Грушевського // *Нові дні. – Ч. 105. – Торонто, 1958. – С. 13–20; передрук: Вечірній Київ. – 1996. – 1 жовтня. – Ч. 204 (15585). – С. 6; 2 жовтня. – № 205. – С. 5; 3 жовтня. – № 206. – С. 13. Опубліковано також: Щербаківська-Кричевська І. Мої спогади про Миколу Лисенка // *Нові дні. Ч. 92. 1957. Вересень. С. 12–16. Десь існує ще один рукопис спогадів Івгенії Михайлівни – також про В. Кричевського. Звідти Вадим Павловський зачитував опис його загиблого музею (Павловський Вад. В. Г. Кричевський: Життя і творчість. – С. 73). Див. також: Щербаківська-Кричевська І. Мої спогади про Миколу Лисенка // *Нові дні. – Ч. 92. – 1957. – Вересень. – С. 12–16*.**

⁵⁹ Вадим Павловський про цю роботу каже: «Василь Кричевський і далі не кидав думки про наукове видання з українського народного мистецтва, але довгий час не мав змоги взятися за це. Нарешті в 1939 році, коли закінчилось будівництво музею біля могили Шевченка за його проєктом, він разом із своєю дружиною Євгенією Кричевською, на замовлення Державного Мистецького Видавництва, став працювати над монографією [...] Тоді ж вес-

ною [1941] Василь Кричевський закінчив працю над монографією про українське народне мистецтво, яку він готував зі своєю дружиною Євгенією. Монографія охоплювала килими, тканини, вишивки, кераміку, гутне скло, різьблене дерево й настінні малювання. Рукопис був переданий до державного видавництва "Мистецтво". [...] Рукопис, об'ємом 18 авторських аркушів, разом з ілюстраціями був зданий у видавництво в кінці весни 1941 р. [...]» (*Павловський Вад. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 77, 58, 78*).

^{59a} Кричевська де Лінде Галина. Спогади // *Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст., 2004 р. Полтава, 2005. С. 724–753*.

⁶⁰ Племянниця Кубійовича (Авт.).

⁶¹ Угорі атраментом: ответил.

⁶² Діло. – Л., 1927. – 12 червня. – Ч. 129 (11 097). – С. 1.

⁶³ Постернак Степан Пилипович (27 квітня 1880, с. Степанівка Ніжинського пов. Чернігівської губ. – ?), бібліотекознавець, історик освіти. Голова «Книгоспілки» (1919–1921) й популярно-наукового підвідділу Всевидату (1919), головний учений секретар Комісії для складання енциклопедичного словника УАН (1921–1922). Директор Всенародної бібліотеки України. Забезпечив від загибелі коштовний архів Миколи Зерова. – Дж.: *Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 258, 299, 305, 362, 369, 397, 466, 492, 495; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 18, 27, 75, 83, 84, 164, 302, 345, 350, 464, 565, 584, 586, 589, 590; Історія Національної Академії Наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 119, 267, 268, 367, 371, 412, 416; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 251; Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 56, 118, 334, 626; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 331; Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923–1969). – Л., 2002. – С. 224, 298.*

⁶⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 52, № 319.

SUMMARY

The scale of the work that has been done, the work with the original sources which haven't been pulled out from their environment and their society yet, and the elements of exclusiveness related to the academics' study of artefacts that later perished in different circumstances, recordings of such artefacts define the hierarchy of values in the heritage of Ukrainian art historians.

The greatest input for the Humanities in this sphere was made by Danylo Shcherbakivskyi

(1877–1927), Kost Shyrotzkyi (1886–1919), Stefan Taranushenko (1899–1976), et al.

Their lives and deaths, certain unimplemented plans, and loss of part of the archives make us pay exceptional attention to source studying issues and to the presence of the extant materials in archives, in particular.

This publication introduces Shcherbakivskyi's letters to his father, his sister's memoirs that reveal some circumstances that were not covered in literature, Posternak's letter to his sister, etc.